महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

लिङ्गमविवक्षितम्

डा. ओ.गुरुप्रसाद कल्याण शास्त्री*

"**अथ हेत्वाभासाः तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते**"[1] इत्यादिना उपाध्यायैः त्रीणि लक्षणानि प्रोक्तानि। तदुत्तरं सव्यभिचारादिदोषविशेषलक्षणानि प्रोक्तानि। तत्र **अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्**[2] प्रथमहेत्वाभासलक्षणम्। **ह्रदो वह्निमान् धूमात्** इत्यत्र अनुमितिः ह्रदो वह्निमान् इत्याकारिका, तत्कारणीभूताभावः "ह्रदो वह्न्यभाववान्" इत्याकारकबाधनिश्चयाभावः (प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य कार्यसामान्यं प्रति कारणत्वनियमात्) तत्प्रतियोगि यत् यथार्थज्ञानं - ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्याकारकं, तद्विषयत्वं वह्न्यभाववद्ध्रदे बाधे अस्तीति लक्षणसमन्वयः।

लक्षणेऽस्मिन् "**यथार्थ**"पदस्य वैयर्थ्यं भवेदिति तल्लक्षणं न युक्तम्। उक्तं च दीधितौ– "अथ विशिष्टविषयकज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थम्"[3]। अस्य दीधितिग्रन्थस्यायमाशयः – अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वम् इत्यस्यैव लक्षणत्वे **पर्वतो वह्निमान् धूमात्** इत्यत्र अनुमितिकारणीभूताभावः – "पर्वतो वह्न्यभाववान्" इति बाधभ्रमाभावः, तत्प्रतियोगि यत् ज्ञानं - पर्वतो वह्न्यभाववान् इति भ्रमज्ञानम्, तद्विषयत्वस्य वह्न्यभावे पर्वतो च सत्वेन बाधभ्रमैकदेशेऽतिप्रसङ्गः यथार्थपदोपादाने तु पर्वतो वह्न्यभाववान् इत्यस्य भ्रमत्वेन यथार्थत्वाभावात् नैकदेशे अतिप्रसङ्गः। परन्तु यथार्थपदोपादानेऽपि **ह्रदो वह्निमान्धूमात्** इत्यत्र अनुमितिकारणीभूतः यः ह्रदो वह्न्याभाववान्

---

* सहाचार्यः, न्यायविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

[1] सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः, पृ.सं.1580

[2] तत्रैव

[3] सामान्यनिरुक्तिदीधितिः, पृ.सं.87

इत्याकारकबाधनिश्चयाभावः, तत्प्रतियोगि यत् यथार्थज्ञानं - ह्रदो वह्न्यभाववान् इत्याकारकं ज्ञानम्, तद्विषयत्वस्य वह्न्यभावे ह्रदे च सत्वेन दोषैकदेशेऽतिप्रसङ्गः। यदि च यद्रूपावच्छिन्नविषयता प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वम् इति लक्षणं पूर्वोक्तदोषवारणाय परिष्क्रियते, तदा वह्न्यभाववद्ध्रदरूपबाधादिघटकसाध्याद्येकदेशविषयतायाः प्रकृतानुमितिप्रतिवन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेन नैकदेशेऽतिव्याप्तिः, तर्हि तुल्यरीत्या सद्धेतुस्थलेऽपि भ्रमविषयसाध्याभावाद्येकदेशविषयतायाः प्रत्येकं प्रकृतानुमितिप्रतिवन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावेन साध्याभावादौ अतिप्रसङ्गविरहात् यथार्थपदं व्यर्थमेव।

तस्मात् प्रथमलक्षणं त्यक्त्वा द्वितीयलक्षणमारब्धम्, तच्च**यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्वम्**[1]। यः विषयो यत्रेति यद्विषयकम्, तस्य भावो यद्विषयकत्वम्, तेन यद्विषयकत्वेन। लिङ्गस्य ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः, षष्ठ्यर्थः विषयत्वम्, लिङ्गविषयकज्ञानमित्यर्थः। लिङ्गज्ञानस्य इत्यत्र षष्ठ्यर्थः निष्ठत्वम्, तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः। यद्विषयकत्येनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वम्, तस्यापि यद्विषयकत्वेऽन्वयः। अनुमितेः प्रतिबन्धकमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अनुमितिप्रतिबन्धकस्य भावोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, अनुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः। तस्य तृतीयार्थाऽवच्छेदकत्वेऽन्वयः। अनुमितिपदं च समूहालंबनानुमितिपरम्[2]। यद्विषयकत्वं च यन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयित्वम्। तथा च लिङ्गज्ञाननिष्ठयन्निष्ठविषयतानिरूपितविषयित्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्त्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणम्। धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभाववद्वृत्तिवह्निरूपव्यभिचारे लक्षणसमन्वयः। तथाहि– धूमाभाववद्वृत्तिवह्निः इत्याकारकलिङ्गविषयकज्ञाननिष्ठा या धूमाभाववद्वृत्तिवह्निनिष्ठविषयतानिरूपितविषयिता, सा प्रकृतानुमितिप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका भवतीति तत्वस्यधूमाभाववद्वृत्तिवह्निरूपदोषे सत्त्वात् इति। **ह्रदो वह्निमान्धूमात्** इत्यत्र बाधे तर्हि कथं समन्वयः यतः बाधनिश्चयस्य

---

[1] तत्त्वचिन्तामणिः, पृ.सं.1580

[2] साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्याकारकानुमितिपरं वा – सामान्यनिरुक्तिदीधितिः,पृ.सं.34

लिङ्गाविषयकत्वात् इति चेत् तत्र "ह्रदो वह्न्यभाववान्, धूमश्च" इति समूहालम्बनज्ञानमादाय समन्वयः कार्यः, तथाहि यद्विषयकत्वेन – वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकत्वेन, लिङ्गज्ञानस्य - ह्रदो वह्न्यभाववान्, धूमश्च इति समूहालम्बनज्ञानस्य, ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च इत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् वर्तते, तत्त्वं वह्न्यभाववद्ध्रदे बाधे अस्तीति।

नन्वत्र यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वस्यैव सम्यक्त्वे अलं लिङ्गपदनिवेशनेन इति चेत् – सत्यम्, दीधितिकृतामयमेवाभिप्रायः, तमेवाभिप्रायं स्फुटीकर्तुं तैः लिङ्गमविवक्षितम्[1] इति व्याख्यातम्। "लिङ्गांशनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तस्याऽविवक्षितत्वमाह – लिङ्गमिति"[2] इति अस्य दीधितिग्रन्थस्य भट्टाचार्यव्याख्या । तथा च लिङ्गं निष्प्रयोजनकत्वात् अविवक्षितम् इत्यर्थः फलितः। अविवक्षितत्वं नाम अर्थबोधजनकत्वप्रकारकमूलकृदिच्छाविषयत्वाभावः, कलाविलासव्याख्यायाम् ईषदधिकं विवरणं दत्तं - अविवक्षितत्वं अर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितग्रन्थकारीयेच्छा-विषयतावद् यद् यद् तदन्यत्वरूपम्[3]। निष्प्रयोजनकत्वञ्चफलाभावप्रयुक्तेच्छाविषयत्वाभावः इति तु गङ्गायाम्।[4]

तर्हि मूलोक्तलिङ्गपदमुन्मत्तप्रलपितमेवकिम्? लिङ्गपदस्य स्वज्ञानविषयप्रकृत-हेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवत्त्वलाभार्थकतया सार्थकतेति नोन्मत्तप्रलपितत्वम्। किन्तु दोषनिवारकत्वेन तन्निवेशप्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायेण दीधितिकृता विवक्षाराहित्यरूपं निष्प्रयोजनकत्वमुपपादितम्। क्वचित्पुस्तकेषु अनतिप्रयोजनकतया इत्यपि दृश्यते[5]। अनतिप्रयोजनकत्वम् इच्छाधीनेच्छाविषयताशून्यत्वम्[6]। प्रथमेच्छा – अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भव-

---

[1] सामान्यनिरुक्ति-दीधितिः, पृ.सं.105

[2] सामान्यनिरुक्ति-गादाधरी, पृ.सं.105

[3] सामान्यनिरुक्ति-कलाविलासः, पृ.सं.87

[4] सामान्यनिरुक्ति-गङ्गा, पृ.सं.103

[5] सामान्यनिरुक्तिविवेचनी, पृ.सं.41

[6] सामान्यनिरुक्ति-बलदेवी, पृ.सं.145

रूपदोषनिवारणेच्छा, तदधीनेच्छा – विशेषणनिवेशेच्छा, तच्छून्यत्वं लिङ्गांशे वर्तत इति तत्रानतिप्रयोजनकत्वं सङ्गच्छते। अतिव्याप्त्यादिदोषवारणरूपप्रयोजनं नास्तीति तस्य अनतिप्रयोजनकत्वाभिधानम्, न तु वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावघटकतया तस्य सार्थक्यसम्भवात्।

अत्रायं प्रश्नः - लिङ्गाद् ज्ञानं लिङ्गज्ञानमिति व्युत्पत्तिः स्वीक्रियते, पञ्चम्यर्थः जन्यत्वम्, लिङ्गजन्यज्ञानम् – अनुमितिः, एवं च लिङ्गज्ञानपदेनाऽनुमितेः लाभात् "यद्विषयकानुमितित्वव्यापकं प्रकृताऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वमितिलक्षणं पर्यवस्यति, एवं च लक्षणस्थज्ञानपदे अनाहार्यत्वसंशयान्यत्वयोर्निवेशोऽनावश्यकः, परोक्षज्ञाने आहार्यत्वसंशयत्वयोरभावात्। अनुमितेः परोक्षज्ञानत्वेन स्वत एव तत्राहार्यत्वसंशयत्वयोः व्युदासात्, इत्थं च उक्तविशेषणद्वयानिवेशप्रयुक्तलाघवरूपस्य महाप्रयोजनस्य सत्त्वेऽनतिप्रयोजनकत्वकथनं ग्रन्थकृतामसङ्गतमिति। **अत्र समाधानम्** – तथा सति घटोऽवृत्तिरित्यादौ घटावच्छिन्नरूपबाधेऽव्याप्तिः, वृत्तित्वाभाववद्घटः इत्यनुमितिं प्रति केवलस्य घटवत् (घटे वृत्तित्वावगाहि) इति निश्चयस्य विरोधित्वमस्ति, यद्रूपावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितित्वमित्यत्र यद्रूपपदेन घटवत्त्वस्य ग्रहणं न संभवति, निर्धर्मितावच्छेदककानुमितेरनङ्गीकाराद् घटवत्त्वावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितेरेवाप्रसिद्धत्वेन लक्षणे अनुमितित्वप्रवेशो न साधीयान् इति।

न च तत्र घटवद्भूतलम् इत्यनुमितिमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् कुतोऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, यतः घटवद्भूतलत्त्वावच्छिन्नविषयताशाल्यनुमितेः सधर्मितावच्छेदककतया तद्घटकीभूतघटवत्त्वांशस्य वृत्तित्वाभाववद्घटः इत्यनुमितिविरोधित्वमस्ति इति । नच जातिमान् वह्न्यभाववान् इति ज्ञानमादाय सर्वत्रासंभववारणाय सिद्धान्ते अव्यापकीभूतविषयताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया[1] अस्मिन्नपि कल्पे तन्निवेशस्य कर्तव्यतया यद्रूपपदेन घटवत्त्वस्य ग्रहणे घटवत्त्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयता भूतलत्वावच्छिन्नविषयता, तच्छून्यत्वस्य भूतलं घटवत् इत्यनुमितौ विरहात् न तादृशानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् इति बाधे

[1] सामान्यनिरुक्तिगादाधरी, पृ.सं.131

अव्याप्तितादवस्थ्यम्। घटो घटवानित्यनुमितिमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, तादृशानुमिति-विषयतायाः सर्वस्यापि घटत्वावच्छिन्नविषयताव्यापकत्वात्।

नच तत्रापि घटांशे घटत्वस्य सामानाधिकरण्येन भानात् तद्विषयतैवाऽव्यापिकेति वाच्यम्। अयमाशयः – "घटो घटवान्" इति ज्ञाने घटे घटवत्त्वं केन रूपेण? अवच्छेदकावच्छेदेन आहोस्वित् सामानाधिकरण्यमात्रेण, नाद्यः – अवच्छेदकावच्छेदेन यत्रानुमितिः तत्र संसर्गतया व्यापकत्वभानस्य सिद्धान्तितत्वात् पक्षतावच्छेदकीभूत-घटत्वव्यापकत्वं घटे भासते इत्यङ्गीकर्तव्यम्, तच्च न संभवति, घटे घटत्वव्यापकत्वस्य बाधितत्वात्। द्वितीयपक्षस्य सम्यक्त्वेऽपि तादृशसामानाधिकरण्यविषयतायाः घटावच्छिन्नरूप-बाधेऽवर्तमानत्वेन घटवत्त्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकीभूतविषयतासामानाधिकरण्यविषयता, तच्छून्यत्वस्य घटो घटवान् इत्यनुमितौ विरहात् न तादृशानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् पुनः बाधे अव्याप्तितादवस्थ्यम्।

यद्रूपावच्छिन्नविषयताव्यापकत्वं प्रतिबन्धकत्वे वक्तव्यं तद्रूपावच्छिन्नविषयता-व्यापकत्वस्य न लक्षणे प्रवेशः, किन्तु किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाऽव्यापकत्वस्यैव[1], तथा च तादृशविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभाव एव प्रतिबन्धकतायां निवेश्यते, ह्रदो वह्निमानित्यादौ तादृशं रूपं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव। प्रकृते किञ्चिद्रूपपदेन घटवद्भूतलत्वं ग्राह्यम्, घटवद्भूतलत्वावच्छिन्न-विषयत्वाव्यापकविषयताशून्यघटावच्छिन्नविषयताशालिभूतलं घटवदित्यनुमितिनिष्ठभेदप्रति-योगितावच्छेदकत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादायैव लक्षणसमन्वयादिति कुतो अव्याप्तिरिति चेत् ?

महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववत्पर्वतो वह्न्यभाववानित्यत्र वह्निमत्महानसीयवह्नीतर-वह्न्यभाववत्पर्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः, तत्र पक्षे इतरबाधसहकृतपरामर्शात् तदव्यवहितोत्तर-जायमाना अनुमितिः नियमेन विशेषानुमितिरेव, निरूपितं चेदं तत्त्वं

---
[1] सामान्यनिरुक्तिविवेचनी, पृ.सं.42

"प्रकृतहेतुकत्व"विशेषणसार्थक्यकथनावसरे विवेचन्यादिषु[1]। प्रकृते इतरबाधसहकृत-परामर्शाव्यवहितोत्तरजायमाना अनुमितिः पर्वतोमहानसीयवह्न्यभाववान् इति विशेषानुमितिरेव, महानसीयत्वावच्छिन्नविषयतायाः वह्निमत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकत्वात्, तच्छून्यत्वस्य अनुमितौ विरहात् । न च महानसीयवह्निमान् पर्वत इति बाधनिश्चयकालीनानुमितिमादाय तत्र लक्षणसंगतिस्तत्काले बाधनिश्चयस्य अनुमितौ महानसीयत्वांशभाने विरोधात्, शुद्धवह्नेरेवानुमितौ भानादिति वाच्यम्। यादृशस्थले एकविशेषतरबाधस्य पक्षतावच्छेदकता, दोषाऽनुमितेः प्राक् महानसीयवह्निविषयकबाधनिश्चयः न वर्तते, तत्र एतत्कल्परीत्या दोषः वज्रलेपायते, अतः न लिङ्गांशस्य विवक्षा। यद्वा यादृशदोषविशेषानुमितिरेव न प्रसिद्धा, तत्र च तादृशानुमितिद्वयघटितलक्षणसम्भवात् लिङ्गांशाविवक्षणादिति। यादृशस्थलविशेषे दोषविषयकं ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकम् अनुमित्यन्यविषयकं वा नियमेन भवति तत्रत्यदोषेऽव्याप्तिस्स्यादेव अतो न लिङ्गांशस्य विवक्षेति दिक् ।

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. अनुमानगादाधरी (द्वितीयभागः), चौखम्बा संस्कृत सिरीज आफीस, वाराणसी
2. सामान्यनिरुक्तिः – विमलप्रभा-बलदेवीसहिता, मिथिलाविद्यापीठग्रन्थमाला
3. सामान्यनिरुक्तिः – गङ्गाव्याख्यासहिता, चौखम्भा संस्कृत भवन, 2007
4. सामान्यनिरुक्तिविवेचनी – केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, 1987
5. सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् – (दीधिति–गादाधरी-चन्द्रकला–कलाविलाससहितम्), श्रीसाधुबेला आश्रम, 249 बदैनी, बनारस

❑❑❑

[1] सामान्यनिरुक्तिविवेचनी, पृ. सं. 2